ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Հայագէտ Ա. Գարիէլի ծանօթ նիւթոյ վրայ գրած հետաքրքրական յօդուածները առաջիկայովս կը շարունակուին, ուր հեղինակը Մ. Խորենացւոյ ուրիշ մէկ աղբիւրը յերեւան հանելով մանրամասն կը քննէ։ Յօդուածս հայ մատենագրութեան ծանրակշիռ ինդրոյ մը վրայ ըլլալով արժանի է ամէն քանասիրի ուշադրութեան։ ԽՄԲ.

NOUVELLES SOURCES

DE MOÏSE DE KHOREN.

V.

Moïse de Khoren et la Chronique de Malalas.

La critique historique n'est point une science exacte, dans le sens où ce mot sert à qualifier l'arithmétique ou la géométrie. Elle ne s'appuie sur aucun axiome, procède d'une manière empirique, et n'aboutit le plus souvent qu'à des résultats hypothétiques. Le degré de certitude qu'elle nous permet d'atteindre n'a jamais les caractères de l'évidence mathématique; la nature des sujets sur lesquels s'exerce l'étude critique le veut ainsi. Et c'est pour cela que les démonstrations historiques les plus solides en apparence rencontrent toujours, ou du moins peuvent rencontrer des contradicteurs. L'expérience journalière est là pour le prouver.

Nous venons de constater un fait, mais le résultat de cette constatation ne doit pas être de nous conduire au scepticisme en matière d'histoire. D'autre part, en effet, nous pouvons affirmer avec non moins de certitude que nous ne cessons d'approcher de la vérité historique, et cela grâce aux travaux accumulés des générations précédentes, au perfectionnement des méthodes de recherche, à la rigueur toujours plus grande avec laquelle est aujourd'hui menée l'investigation scientifique. Le progrès dans ce sens est à un tel point indéniable, qu'il n'est mis en doute par personne.

Lors donc qu'une suite d'études méthodiquement conduites nous amène à formuler des conclusions en opposition avec les idées antérieurement reçues, il faut nous attendre à la contradiction. C'est dans l'ordre. Il serait même regrettable qu'il en fût autrement; car la contradiction met souvent en lumière des faits jusque-là trop négligés, accentue parfois la faiblesse de certains arguments, et oblige toujours le chercheur consciencieux à mieux étayer ses résultats. Pour celui-ci, il ne sera jamais plus fort que lorsqu'il pourra prendre la question en litige par un autre côté, entrer dans une nouvelle voie et montrer qu'elle aboutit au même terme que le chemin précédemment suivi. Il arrivera ainsi, comme lorsqu'il s'agit d'un calcul, à faire la preuve de sa première opération.

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԵՐՔ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՒՈՅ

Ե.

Մովսէս Խորենացի եւ ժամանակագրութիւն Մաղաղասայ։

Պատմական քննադատութիւնը չէ ճշգրիտ գիտութիւն մ'այն իմաստով, որով կը նշանակենք ուսողութիւնն եւ երկրաչափութիւնը։ Չի յենուր որեւէ առածի մը վրայ, փորձառական եղանակաւ կը յառաջանայ եւ շատ անդամ ենթադրական հետեւութեանց կը հասնի։ Ստուգութեան աստիճանն՝ որուն հասնիլ կրնանք, ուսողական յայտադիմանութեան նկարագիրքն չունի ամենեւին. այսպէս իսկ կը պահանջէ այն նիւթոց բնութիւնը, որովք կը զբաղի քննադատական ուսումնասիրութիւնը։ Եւ այս է պատճառն որ պատմական ապացուցումներուն՝ ըստ երեւութին ամենէն հաստատունքն անդամ՝ միշտ ընդդիմաբանութեանց կը հանդիպին կամ գոնէ կրնան հանդիպիլ։ Առօրեայ փորձը կը հաստատէ զայս։

Հաստատեցինք իրողութիւն մը. բայց այս հաստատած իրողութեան արդիւնքն այն ըլլալու չէ որ պատմական նիւթոց մէջ սկեպտական ընէ զմեզ։ Ադեամբք ալ կրնանք հաստատել միւս կողմանէ ոչ նուազ ստուգութեամբ՝ որ պատմական ճշմարտութեան մերձենալէն չենք դադրիր, եւ այս՝ նախնեաց սերնդոց ամբարած աշխատութեամբքն, հետազօտութեան յօրինուածութեանց կատարելագործուելովն եւ այժմու դիտական հետազօտութեան աւելի եւս խստանալովն։ Այս մտաք՝ յառաջադիմութիւնն այնպէս անուրանալի է որ ոչ ոք ասոր վրայ կը տարակուսի։

Ադ ուրեմն՝ երբ յօրինուածաբար յառաջ տարուած ուսումնասիրութեանց շարք մը մեզի այնպիսի եզրակացութիւններ հանելու կ'առաջնորդէ՝ որ հակառակ են յառաջագոյն ընդունուած գաղափարաց, պէտք է որ ընդդիմաբանութեան ակնկալենք։ Եւ այս բնական է։ Մանաւանդ թէ ցաւալի կ'ըլլար եթէ ալլապէս ըլլար. վասն զի ընդդիմաբանութեամբ յաճախ ի լոյս կը հանուին իրողութիւններ, որոնք անտես եղած էին. երբեմն ցուցմամբ մը տարութիւնն որոշակի կը ներկայացուի, եւ կը ստիպէ միշտ որ մանրախոյզ հետազօտողն այն եզրակացութիւնքն աւելի եւս ամրապնդէ։ Առ այս՝ ամենէն աւելի ապդուն կ'ըլլայ՝ եթէ հակառակութեան նիւթ եղած խնդիրն սերիշ մէկ կողմէն առնուիլ կարելի ըլլայ, ուրիշ ճամբայ մը մտնել եւ ցուցքնել որ այն ալ միեւնոյն կէտին կը հասցրնէ՝ որուն հասցուցած էր առաջին ճամբան։ Ասով, ինչպէս կը պատահի հաշուի մէջ, առաջին գործողութեան փորձն ըրած կ'ըլլանք։

C'est une preuve de cette nature que je voudrais apporter aujourd'hui aux conclusions que j'ai été conduit à formuler par l'étude d'une des sources de Moïse de Khoren, le Socrate arménien précédé de la Vie de S. Silvestre. J'ai cru être en droit de faire le raisonnement suivant: «Si l'Histoire d'Arménie n'a pas été écrite au Vᵉ siècle, comme le veut la tradition, mais bien au VIIIᵉ siècle, ce qui me paraît résulter de mes recherches, il serait bien étonnant que les deux siècles intermédiaires, le VIᵉ et le VIIᵉ, n'eussent point contribué à fournir quelques sources à Moïse de Khoren. Si donc je ne trouve rien en parcourant la littérature historique de ces deux siècles, ma première argumentation n'en sera pas renversée, mais elle perdra, même à mes yeux, le caractère d'évidence que je lui attribuais. Si au contraire je peux montrer que l'auteur arménien a puisé plus ou moins largement dans un ou plusieurs auteurs, non encore nommés dans le débat, du VIᵉ ou du VIIᵉ siècle, la thèse que j'ai précédemment soutenue devra recevoir de ce chef une éclatante confirmation.»

J'ai déjà raconté, dans une lettre au savant P. J. Daschian[1], comment j'avais d'abord cru reconnaître dans la Chronique Pascale une des sources de Moïse de Khoren, et comment je fus amené à remonter jusqu'à la Chronique de Jean Malalas (fin du VIᵉ siècle). Il est donc inutile de revenir sur des faits déjà connus des lecteurs du Hantess. Il serait également hors de propos d'entamer ici une discussion sur la date exacte de la Chronique de Malalas, qui, dans l'état actuel du texte, s'arrête à la 37ᵉ année de Justinien (563); mais, comme l'unique manuscrit qui nous l'a transmise est mutilé de la fin, on a pu soutenir que l'auteur avait poussé son travail jusqu'à l'avénement d'Héraclius (610).[2] Pour le but que nous poursuivons, il nous suffit de savoir que l'ouvrage ne peut être antérieur au dernier tiers du VIᵉ siècle. Quant à sa valeur historique, on en jugera facilement par les erreurs qu'il fait commettre à Moïse de Khoren. Ses nombreuses imperfections n'empêchèrent pas le livre de Malalas de devenir populaire, et de servir de source à la plupart des chroniqueurs qui vinrent après lui et l'imitèrent. Nous croyons toujours plus fermement qu'il en exista une traduction arménienne, et que l'auteur de l'Histoire

[1] Հանդէս, 1893, p. 309 sv.
[2] Voyez K. Krumbacher, Gesch. der byzant. Litteratur, p. 112 sv.

Այս կարգի փոշ մ՚այսօր ընել կ՚ուզեմ այն եզրակացութեանց համար, զորոնք հանած էի քննութեամբ Մ· Խորենացւոյ մէկ աղբիւր, այն է հայերէն Սկրատայ, որուն ակիզբը կը գտնուի Սեղբէոտրոսի Վարքը։ Կարծեցի թէ իրաւունք ունէի հետեւեալ խորհրդածութիւնն ընելու. «Եթէ Հայոց Պատմութիւնը չի կրնար Ե դարուն՝ ինչպէս աւանդութիւնը կը պահանջէ՝ գրուած ըլլալ, այլ յայտնապէս Ը դարուն, ինչպէս կ՚երեւայ թէ իմ հետազօտութիւններէս կ՚եզրակացուի, զարմանալի կ՚ըլլար եթէ երկու միջանկեալ դարերը, այսինքն Զ եւ Է դարք՝ Մ· Խորենացւոյ ինչ ինչ աղբիւրներ մատակարարելու գործակցած չըլլային։ Արդ եթէ այս երկու դարուց պատմական գրականութիւնը կրկտեղով բան մը չգտնեմ, իմ առաջին ապացուցութիւնս՝ թէեւ չտապալի, սակայն նոսեւ իմ աչացս առջեւ կը կորսնցրնէ այն յայտնութիւնն նկարագիրն՝ զոր իրեն կ՚ընծայէի։ Ընդհակառակն եթէ կարենամ ցուցընել որ հայ մատենագիրն աւելի կամ նուազ յաճախութեամբ գործածած է մէկ կամ շատ հեղինակներ Զ կամ Է դարու՝ որոնք բանակռուութիւն մէջ տակաւին չեն յիշուած, ասով պայծառ կերպով կը հաստատուի իմ յառաջագոյն պաշտպանած խնդիրս։»

Արդէն պատմած եմ առ Հ· Յ· Տ· գրած նամակի մը մէջ՝ թէ ինչպէս ի սկզբան կարծեցի թէ Զատիկեան ժամանակագրութեան մէջ գտած ըլլամ Մ· Խորենացւոյ աղբիւրներէն մին, եւ թէ ինչպէս տակաւ եկայ հասայ մինչեւ Յովհաննու Մաղաղասայ ժամանակագրութեան (Զ դարուն վերջերը։) Ուստի աւելորդ է կրկնել հոս այն բաներն՝ որ Հանդիսի ընթերցողաց արդէն ծանօթ են։ Նմանապէս անյարմար է հոս ձեռնարկել Մաղաղասայ ժամանակագրութեան ճշգրտագոյն թուականին վրայ խնդիր յուզելու, որ այժմու բնագրին համեմատ՝ կը հասնի կը մնայ Յուստինիանու 37ᵒᵒᵈ տարին (563)· բայց որովհետեւ այս գործքը մեզի հասցընող միմիայն ձեռագիրը պակասաւոր է ի վերջոյ, կարելի եղած է ընդունիլ որ հեղինակն իւր երկասիրութիւնը շարունակած էր մինչեւ Հերակլեայ գահակալութիւնը (610.)[2] մեր դիտած նպատակին համար կը բաւէ դիտնալը որ գործքն Զ դարուն վերջին երրորդ մասէն յառաջ գրուած չի կրնար ըլլալ։ Իսկ իւր պատմական արժէքին ինչ ըլլալը դիւրաւ պիտի իմացուի այն սխալներուն, զորոնք գործել տուած է Մ· Խորենացւոյ։ Մաղաղասայ գրքին բազմաթիւ թերութիւնքն արգելք չեղան որ ժողովրդական ըլլար, եւ իրմէ ետքն եկող եւ իրեն նմանող ժամանակագիրներու մեծագոյն մասին աղբիւր ըլլար։ Ուստի քանի կ՚երթայ՝ կը հաստատուինք այն կարծեաց վրայ թէ այս գրքին հայերէն թարգմանութիւնն կար ալ, եւ թէ Հայոց Պատմութեան հեղինակն այն թարգմանութենէն միայն դիտէ զՄաղաղաս։

[1] Հանդէս, 1893, էջ 309 եւն։
[2] Յես Քրումպաչէր, Պատմութիւն բիւզանդական մատենագրութեան, էջ 112 եւն։

digitised by A.R.A.R.@

d'Arménie ne connut Malalas que par cette traduction.

Les rapprochements que nous allons établir entre les textes de Moïse de Khoren et de Malalas,[1] ne sont pas tous également probants. Pour quelques uns, en petit nombre il est vrai, la ressemblance pourrait à la rigueur s'expliquer autrement que par une relation de dépendance. Aussi avions nous d'abord songé à donner en première ligne les citations les plus décisives, celles qui montrent le plus clairement que l'arménien est tantôt un abrégé, tantôt une traduction mot pour mot du grec. L'emprunt une fois mis hors de doute, nous aurions produit les passages moins caractéristiques, qui auraient ainsi bénéficié de la démonstration antérieure. Une pareille manière de procéder n'avait rien que de très-légitime, et pourtant nous y avons renoncé. Il nous a semblé qu'en suivant Moïse de Khoren lui-même, chapitre par chapitre, nous échapperions complètement au reproche d'avoir groupé et présenté les faits dans un ordre artificiel plus favorable à nos conclusions. Au lecteur donc de se faire une opinion personnelle en étudiant chacun des seize fragments sur lesquels va porter la comparaison de l'Histoire d'Arménie avec la Chronique de Malalas. Il appréciera les textes, pésera la valeur des rapprochements, et pourra ainsi tirer facilement lui-même les conséquences qui lui paraîtront résulter de son examen.

Plusieurs des passages que nous allons citer sont de nature à provoquer d'assez longs commentaires. Comme nous voulons nous borner à la recherche des sources de Moïse de Khoren, et non pas écrire les notes d'une édition savante, nos observations ont été réduites à ce qui est strictement nécessaire pour l'intelligence et la comparaison des deux textes.

I.

Moïse de Kh. II, 13.	Malalas, p. 155—156.
Կրիւսոս անցեալ ընդ Ալիս գետ քակեսցէ զիշխանութիւն։	*Κροῖσος Ἅλυν ποταμὸν διαβὰς μεγάλην ἀρχὴν καταλύσει.*

Hérodote parle de cet oracle ambigu, mais n'en cite pas le texte.[2] Le vers prononcé par la Pythie:
Κροῖσος Ἅλυν διαβὰς μεγάλην ἀρχὴν καταλύσει nous a été transmis par Aristote.[3] Malalas, qui

[1] Nous citons Malalas d'après l'édition de Bonn, 1831.
[2] Hérod. I, 53.
[3] Rhetor. III, 5.

Ա.յն համեմատութիւնք, զոր պիտի ընենք Մ. Խորենացւոյ եւ Մաղաղասայ բնագրաց մէջ,[1] ամենն ալ հաւասարապէս ապացուցիչ չեն։ Ոմանց, թէեւ ի հարկէ սակաւուց թուով, նմանութիւնք՝ խօսիւ խօսելով՝ կրնայ ուրիշ կերպով ալ մեկնուիլ, եւ ոչ միայն կախման աղերսիւ։ Ուստի նախ մտածեր էինք որ ամենէն յառաջ դնենք այն կէտերն որ ամենէն աւելի որոշիչ են, որոնք ամենէն աւելի յայտնի կերպով կը ցուցնեն թէ Հայոց մերթ համառօտութիւն եւ մերթ բառական թարգմանութիւն է յունին։ Երբ այսպէս միանգամ այլեւս տարակուսի տակ չմնայ փոխառեալ բլլալը, կրնայինք դնել այն կողմերն ալ, որ այնչափ առանձնայատուկ չեն, եւ այսպէս՝ նախընթաց ապացուցումն օգտիւ գործածել վերջինցս համար։ Այսպէս վարուիլն շատ օրինաւոր էր, եւ սակայն հրաժարեցանք անկէ։ Մեզի այնպէս երեւցաւ որ հետեւելով գլուխ առ գլուխ նոյն իսկ Մ. Խորենացւոյ կարգին, բոլորովին զերծ կ'բլլանք այն սխալատանութենէն թէ արուեստակեալ կերպով կարգաւորած եւ ներկայացուցած բլլանք իրողութիւններն, որպէս զի մեր եզրակացութեանց աւելի նպաստաւոր բլլան։ Ուստի ընթերցողին կը մնայ դատաստան ընել անձամբ՝ ուսումնասիրելով մի առ մի վեշտասան հատակոտոր՝ զորոնք կը պարունակէ Հայոց Պատմութեան՝ Մաղաղասայ ժամանակագրութեան հետ մեր բրած համեմատութիւնը։ Պիտի կշռադատէ բնագիրքը, համեմատութեանց արժէքն որոշէ, եւ այսպէս կարող պիտի բլլայ ինքնին հանել այն հետեւութիւնքը, որոնք կը կարծէ թէ կ'ելլեն իւր քննութենէն։

Ցաջորդովն մեր կոչումն ընելու կտորներէն շատերն այնպէս են՝ որ շատ երկայն մեկնաբանութեանց առիթ կրնան տալ։ Բայց որովհետեւ մենք կ'ուզենք միայն Մ. Խորենացւոյ աղբերքն հետազօտելով շատանալ, եւ ոչ թէ գիտական հրատարակութեան մը համար ծանօթութիւններ գրել, միայն այնպիսի դիտողութիւններ ըրինք որոնք անհրաժեշտ հարկաւոր են երկու բնագիրները հասկնալու եւ համեմատելու համար։

Ա.

Մ. Խորենացի Բ, 13.	Մաղաղաս, էջ 155—156:
Կրիւսոս անցեալ ընդ Ալիս գետ քակեսցէ զիշխանութիւն։	*Կրիւսոս անցեալ ընդ Հալիս գետ քակեսցէ իշխանութիւն մեծ։*

Հերոդոտ այս երկդիմի պատգամին վրայ կը խօսի, բայց անոր բնագիրը չի յիշեր։[2] Արիստոտէլ[3] աւանդած է մեզ Պիւթեան հարցուկին արտասանած տողը.

"Կրիւսոս անցեալ ընդ Ալիս գետ իշխանութիւն մեծ։" Մաղաղաս, որ շատ քիչ գրա-

[1] Մաղաղասայ գրքէն կոչում կ'ընենք բուս հրատարակութեան Պոնն քաղաքի, 1831ին։
[2] Հերոդ. Ա, 53։
[3] Հռետոր. Գ, 5։

digitised by A.R.A.R.@

est fort peu lettré, défigure le vers et en rompt la mesure par l'intercalation du mot ποταμόν, traduit par գետ dans l'arménien de Moïse de Khoren.

II.

Moïse de Kh. II, 76.	Malalas, p. 301—302.
	Ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας
. . . Տակիտոս	τοῦ αὐτοῦ Ταχίτου
ընդդէմ Արտաշրի[1]	
գոյ զկողմանքն Պոնտոսի	ἐγένετο πόλεμος ἐν τῇ Ποντικῇ
	καὶ κατῆλθεν ὁ αὐτὸς βασιλεὺς πολεμῶν,
. . . որ եւ սպանաւ ի յիւրոցն	καὶ ἐσφάγη
ի Ճանիւս պոնտացւոց որ են խաղտիք. Նոյնպէս եւ	ἐν Ζτανικῇ[2] τῆς Πόντου . . .
եղբայր նորա	
Փլորիանոս . . .	Φλωριανός . . . ἐπεστράτευσε κατὰ Περσῶν,
	καὶ ὡς κατέρχεται
ի Տարսոն։	ἐν Ταρσῷ, ἐσφάγη ὑπὸ τῶν ἰδίων...

Les anciens auteurs sont très partagés sur le lieu où l'empereur Tacite succomba à la maladie ou fut tué par ses troupes (276). Zosime le fait mourir en Europe; Aurélius Victor (Epitome), à Tarse en Cilicie; le même Victor (de Cæsaribus), à Tyane en Cappadoce; Moïse de Khoren et Malalas sont les seuls qui placent l'événement dans le pays des Tzanes, que les Arméniens nommaient la Chaldie.[3]

III.

Moïse de Kh. II, 79.	Malalas, p. 302.
	Ὁ δὲ αὐτὸς βασιλεὺς Πρόβος ἐπολέμησε τοῖς Γότθοις ἐν τῷ Σιρμίῳ.
Եւ ի պատերազմէն Պոռբոսայ ընդ Գութս,	καὶ ἐν τῷ πολεμεῖν αὐτὸν
եղեւ սով սաստիկ.	ἐγένετο λιμὸς κοσμικὸς μέγας,
եւ յոչ գտելոյ շտեմարանաց՝	καὶ μὴ εὑρεθέντων ἀναλωμάτων
յարեան զօրքն ի վերայ	ἐστασίασεν ὁ στρατός.
եւ սպանին զնա։	καὶ ἐπελθόντες ἔσφαξαν αὐτὸν ἐν τῷ Σιρμίῳ . . .

La ressemblance des deux textes paraîtra encore plus frappante, lorsqu'on saura que Malalas et Moïse de Khoren sont

գէտ է, ոսանաւոր տոզ պլլակերպած է եւ չափն ազարտած՝ ընդմիջարկելով ποταμὸν բառը, որ Մ· Խորենացւոյ քով հայերէն գէտ թարգմանուած է։

Բ·

Մ. Խոր. Բ, 76.	Մաղաղաս, էջ 301 302:
	Ան թագաւորն Թեմբէն
. . . Տակիտոս	Նորին Տակիտոսի
ընդդէմ Արտաշրի[1]	
գոյ զկողմանքն Պոնտոսի	եղեւ պատերազմ ի կողմանս Պոնտոսի,
	եւ գնաց թագաւորն պատերազմել
. . . որ եւ սպանաւ ի յիւրոցն	եւ սպանաւ
ի Ճանիւս Պոնտացւոց որ են խաղտիք. Նոյնպէս եւ	ի Ճանիւս[2] Պոնտացւոց...
եղբայր նորա	
Փլորիանոս . . .	Փլորիանոս չոգաւ պատերազմս ընդդէմ Պարսից, եւ իբրեւ եկն
ի Տարսոն։	ի Տարսոն, սպանաւ յիւրոցն։ . . .

Հին հեղինակք շատ անմիաբան են տեղւոյն նկատմամբ ուր ինքնակալն Տակիտոս հիւանդութեամբ մեռաւ կամ սպանուեցաւ իւր զօրքէն (276։) Զոսիմոս կ'ըսէ թէ Եւրոպա մեռաւ. Աւրեղիոս Վիկտոր ("Համառօտութիւն") ի Տարսոն Կիլիկեցւոց. Նոյն Վիկտոր ("Վասն Կեսարաց")՝ ի Տիւանէս Կապպադովկիացւոց։ Միայն Մաղաղաս եւ Մ· Խորենացի են, որ այս դէպքն եղած կը պատմեն ի Ճանէս, զոր Հայք խաղտիք կը կոչէին։[3]

Գ·

Մ. Խոր. Բ, 79.	Մաղաղաս, էջ 302:
	Իսկ թագաւորն Պրոբոս պատերազմեցաւ ընդդէմ Գոտթաց ի Սիրմիոն.
Եւ ի պատերազմէն Պոռբոսայ ընդ Գութս,	Եւ ի պատերազմէն Նորա
եղեւ սով սաստիկ.	եղեւ սով մեծ աշխարհի.
եւ յոչ գտելոյ շտեմարանաց՝	եւ իբրեւ ոչ գտան ծախք պարէնի
յարեան զօրքն ի վերայ	ապստամբեցաց զօրն.
եւ սպանին զնա։	եւ յարուցեալ սպանին զնա ի Սիրմիոն։

Երկու բնագրաց նմանութիւնն աւելի ակներեւ կ'երեւայ, եթէ գիտցուի որ դարձեալ միայն

---

[1] Rappelons en passant qu'Artaschir († 241) était mort depuis trente quatre ans lorsque Tacite revêtit la pourpre impériale (276).

[2] Corriger en Τζαννικῇ; cf. οἱ Τζάννοι, Mal. p. 347, l. 8; Τζανική, Procope, de Bello Pers. II, 29.

[3] Cf. M. de Kh. Géogr. éd. Patk. p. 16.: Ճանեթ, որք են խաղտիք. Au lieu de Ճանեթ (ՅԱՌՈՒՓ) Saint-Martin a gardé la leçon Ճանիւ։

[1] Անցողական յիշենք որ Արտաշիր († 241) արդէն 34 տարի յառաջ մեռած էր, երբ Տակիտոս թագաւորեցաւ (276։)

[2] Ուղղելու է ի Τζαννικῇ; հմմտ. οἱ Τζάννοι առ Մաղաղ, էջ 347, տող 8, եւ Τζανική առ Պրոկոպ., պատերազմ. Բ, 29։

[3] Հմմտ. Մ· Խոր· Աշխ· հրտ. Պատկ. էջ 16։ Ճանէթ, որք են խաղտիք։ Սէն-Մարթէն պահած է Ճանիւ ընթերց։ մեր փոխանակ Ճանէթ (ՅԱՌՈՒՓ)։

digitised by A.R.A.R.@

de nouveau les seuls historiens qui attribuent à une famine les cause de la révolte des soldats de Probus.

IV.

Moïse de Kh. II, 83.	Malalas, p. 316—317.
. . . զոր արարեալ սիւ- գնայն	...ἐποίησε σίγνον σταυ- ροῦ,
եւ առաջաբերեալ,	ὡς εἶδεν ἐν τῷ οὐρανῷ,
յաղթեաց պատերազ- մայն։	καὶ προηγεῖτο αὐτοῦ...
	ἐνίκησε τὸν πόλεμον κατὰ κράτος.

Malalas paraît ici avoir abrégé une source très-semblable à l'interpolation signalée par nous dans la Vie arménienne de S. Silvestre.[1] L'emploi du mot σίγνον[2] (սիւգնայն, signum) dans les deux textes ne peut s'expliquer par une simple coïncidence.

V.

Moïse de Kh. II, 87.	Malalas, p. 319.
Զոր արարեալ Կոստան- դիանոսի, յեւ այսորիկ առաքեաց	Ὁ δὲ βασιλεὺς Κων- σταντῖνος ἔπεμψε
զՀեղինէ զմայր իւր	τὴν ἑαυτοῦ μητέρα τὴν κύραν Ἑλένην
Յերուսաղէմ ի խնդիր	εἰς Ἱεροσόλυμα εἰς ἀναζήτησιν
պատուական խաչին, զոր եւ եգիտ իսկ	τοῦ τιμίου σταυροῦ· ἥτις καὶ εὑροῦσα ἀνή- γαγε
զփրկական փայտն, հանդերձ հինգ բեւեռ- ովքն։	τὸν αὐτὸν τίμιον σταυρὸν μετὰ τῶν πέντε ἥλων.

L'arménien est évidemment traduit du grec, et la dépendance du premier texte vis-à-vis du second se trouve encore accentuée par ce fait que la phrase qui précède immédiatement dans l'arménien, relève aussi, sinon pour la forme, du moins pour le fond, d'une affirmation inexacte énoncée quelques lignes plus haut par Malalas (p. 317).

Քանզի Շապուհ աղաչեաց զկոստանդիանոս զյաղ- թողն, խնդրել հաշ- տութիւն, եւ հաստատել խաղաղութիւն մշանջե- նաւոր. (զոր արարեալ եւն։)	Καὶ ἐπεστράτευσε κατὰ Περσῶν καὶ ἐνίκησε καὶ ἐποίησε πάντα εἰρήνης μετὰ Σαραθάρου[3], βασι- λέως Περσῶν, τοῦ Πέρ- σου αἰτήσαντος εἰρήνην ἔχειν μετὰ Ῥωμαίων.

Aucun historien n'admet que la paix ait été conclue entre Constantin et Sapor, encore moins qu'elle ait été demandée par le

[1] Հանդէս, 1892, p. 375 sv.
[2] Ce mot se rencontre sept fois chez Malalas dans le sens d'enseigne militaire.
[3] Lire Σαπώρου.

Մաղաղաս եւ Խորենացի են որ Պրոբոսի զօրաց ապստամբութեան պատճառս ասվը կը դնեն։

Դ.

Մ. Խոր. Բ, 83.	Մաղաղաս, էջ 316–317:
. . . զոր արարեալ սիւ- գնայն	...Ապար սիւգնոն խաչի,
եւ առաջաբերեալ,	որպէս եւեւ յերկինս, եւ յառաջ մատուցեալ զնա . . . .
յաղթեաց պատերազ- մայն։	յաղթեաց պատերազմին զօրութեամբ։

Կ'երեւայ թէ հոս Մաղաղաս համառօտած է այնպիսի աղբիւր մը, որ շատ մեծ նմանութիւն ունի այն ընդմիջարկութեան հետ, զոր մատնանիշ ըրած ենք Սեբէոսի Վարք Հայերէն թարգմանութեան մէջ։[1] Երկու բնագրացս մէջ ալ σίγνον[2] (սիւգնոն, signum) բառին գործածուիլը չի կրնար մեկնուիլ պարզ զուգադիպութեամբ մը,

Ե.

Մ. Խոր. Բ, 87.	Մաղաղաս, էջ 319:
Զոր արարեալ Կոստան- դիանոսի, յեւ այսորիկ առաքեաց	Իսկ թագաւորն Կոստան- դիանոս առաքեաց զմայր իւր
զՀեղինէ զմայր իւր	զտիկին Հեղինէ
Յերուսաղէմ ի խնդիր	Յերուսաղէմ ի խնդիր
պատուական խաչին, զոր եւ եգիտ իսկ	պատուական խաչին· որ եւ գտեալ եբեր
զփրկական փայտն, հանդերձ հինգ բեւեռ- ովքն։	զպատուական խաչն հանդերձ հինգ բեւեռ- ովքն։

Հայերէնն ակնյայտնի կերպով թարգմանուած է յունարէնէն, եւ առաջնոյն երկրորդէն կախումն ունենալն աւելի եւս որոշ կը տեսնուի նաեւ անկէ որ յիշեալ տեղւոյն Հայերէնին անմիջապէս նախընթաց խօսքը կը համապատասխանէ՝ եթէ ոչ բան ձեւին գոնէ բուն իմաստին՝ Մաղաղասյ քանի մը տող յառաջ տուած մէկ անճիշդ նախադասութեան (էջ 317)։

Քանզի Շապուհ աղա- չեաց զկոստանդիանոս զյաղթողն, խնդրել հաշ- տութիւն, եւ հաստատել խաղաղութիւն մշանջե- նաւոր. (զոր արարեալ եւն.)	Եւ պատերազմեցաւ ընդ- դէմ Պարսից եւ յաղ- թեաց եւ արար զաշխա- խաղաղութեան ընդ Շապհոյ[3] արքային Պար- սից, խնդրելով Պարսկին խաղաղութիւն ունել ընդ Հռոմայեցիս։

Եւ ոչ մէկ պատմագիր կ'ընդունի թէ Կոստանդիանոս եւ Շապհոյ մէջ խաղաղութեան դաշինք գրուած ըլլայ, եւս առաւել՝ ոչ՝ թէ Պարսից

[1] Հանդէս, 1892, էջ 375 եւն։
[2] Մաղաղաս եօթն անգամ կը գործածէ այս բառն զինանշանի իմաստով։
[3] Կարդալու է ՍապՈրայ.

digitised by A.R.A.R.@

roi de Perse. Il n'en est question que dans la Vie de Constantin[1] d'Eusèbe, que n'a point connue Moïse de Khoren, mais qui a peut-être servi de source à Malalas.

VI.

Moïse de Kh. II, 88.	Malalas, p. 292.
	Καὶ τὸ δὲ λεγόμενον Στρατήγιον ἀνενέωσεν ὁ αὐτὸς Σέβηρος·
..... որպէս տիեզերական Աղէքսանդրի մակեդոնացւոյ, յորժամ անտի ընդդէմ Դարեհի	*πρῴην γὰρ ἦν κτισθὲν ὑπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος, ὅτε κατὰ Δαρείου*
սպառազինեցաւ, եւ սակս այնորիկ շինեաց յիշատակ իւր զասացեալն Սարատիգին.	*ἐπεστράτευσεν, ὃς καὶ ἐκάλεσε τὸν τόπον Στρατήγιον·[2]*
քանզի ինձմա զպատերազմական յօրինեաց զկազմութիւն։	*ἐκεῖ γὰρ στρατηγήσας τὰ τοῦ πολέμου ὥρμησεν εἰς τὸ πέραν κατὰ Περσῶν.*
Զոր յետոյ Սեւերիոս արքայ հռովմայեցւոց նորոգեաց։	

VII.

Moïse de Kh. II, 88.	Malalas, p. 291.
...եւ ինքն շինեաց զբաղանիսն	*...καὶ ἔκτισε δημόσιον λουτρὸν τὸ λεγόμενον Ζεύξιππον, διότι ἐκεῖ ἵστατο ἐν μέσῳ τοῦ τετραστῴου*
ի տեղւոջ սեանն որ ունէր ստորագիր	*στήλη χαλκῆ τοῦ Ἡλίου, καὶ ὑποκάτω αὐτῆς ἔγραφε*
խորհրդական անուն Արեգական,	*τὸ μυστικὸν ὄνομα τοῦ ἡλίου,*
ըստ Թրակացւոց բառի Զեւքսիպոն,	*Ζευξίππῳ θεῷ· οἱ δὲ Θρᾷκες οὕτως ἔλεγον τὸν ἥλιον. Οἱ δὲ τῆς πόλεως Βύζης οὕτως*
որոյ կոչմամբ յորջորջեցան եւ բաղանիքն։	*ὠνόμαζον τὸ αὐτὸ δημόσιον [λουτρὸν][3] Ζεύξιππον κατὰ τὸ ὄνομα ὅπερ εἶχε τὸ πρότερον ὁ τόπος.*

VIII.

Moïse de Kh. II, 88.	Malalas, p. 292.
Սա շինեաց եւ	*...Καὶ κτίσας ὁ αὐτὸς βασιλεὺς καὶ κατέναντι*

[1] IV, 57.
[2] La Chronique pascale (p. 265 D), dont la source est ici Malalas, a la leçon *Στρατῆγιν* (Սարատիգին), qui pourrait bien être la plus ancienne.
[3] Mot rétabli dans le texte d'après la Chron. pasc.

արքայն խնդրած բլլայ զայն։ Միայն Եւսեբեայ կոստանդիանոսի վարէն կ'ուսանիք զայս,[1] զոր Մ։ Խորենացի չէ ճանչցած, բայց որ կրնայ Մաղալա-սայ աղբիւրն եղած բլլալ։

Զ·

Մ. Խոր. Բ, 88.	Մաղաղաս, էջ 292:
	Եւ զասացեալն Սարատեգին նորոգեաց ինքն Սեւերոս.
..... որպէս տիեզերական Աղէքսանդրի մակեդոնացւոյ,	քանզի կանխաւ շինեալ էր, Աղէքսանդրէ մակեդոնացւոյ,
յորժամ անտի ընդդէմ Դարեհի	յորժամ ընդդէմ Դարեհի
սպառազինեցաւ, եւ սակս այնորիկ շինեաց յիշատակ իւր	սպառազինեցաւ, վասն այնորիկ
զասացեալն Սարատիգին.	կոչեաց զտեղին Սարատեգին[2].
քանզի ինձմա զպատերազմական յօրինեաց զկազմութիւն։	քանզի անդ յօրինեալ զպատերազմական կազմութիւն՝ անց յայնկոյս ընդդէմ Պարսից։
Զոր յետոյ Սեւերիոս արքայ հռովմայեցւոց նորոգեաց։	

Է·

Մ. Խոր. Բ, 88.	Մաղաղաս, էջ 291:
...եւ ինքն շինեաց զբաղանիսն	...Եւ շինեաց զհասարակաց բաղանիս զասացեալն Զեւքսիպպոս, քանզի անդ կանգեալ էր ի միջի չորեքսրահին
ի տեղւոջ սեանն որ ունէր ստորագիր	սիւն պղնձի Արեգական, եւ ի ներքոյ գրեալ զնորհրդական անունն Արեգական՝
խորհրդական անուն Արեգական,	
ըստ Թրակացւոց բառի Զեւքսիպոն,	Զեւքսիպպեայ դից. զի Թրակացիք այսպէս կոչեն զարեգական։ Իսկ բնակիչք քաղաքին Բիւզայ այնպէս
որոյ կոչմամբ յորջորջեցան եւ բաղանիքն։	յորջորջեցին զհասարակաց (բաղանիսն)[3] Զեւքսիպպոս՝ ըստ անուանն զոր ունէր տեղին յառաջագոյն։

Ը·

Մ. Խոր, Բ, 88.	Մաղաղաս, էջ 292:
Սա շինեաց եւ	... Եւ շինեաց Թագաւորն եւ յանդիմանն մե-

[1] Դ, 57:
[2] Զոր՝ ի՛ան ճանաչողութիւնն (էջ 265 Դ), որուն աղբիւրն է հոս Մաղաղաս, Στρατῆγιν (Սարատիգին) կ'ընթեռնու, որ կրնայ բուն հնագոյն ընթերցուածն ըլլալ։
[3] Այս բառն դրած ենք բնագրին մէջ՝ ըստ Զոր. ճանաչողութիւնն։

digitised by A.R.A.R.@

	τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος
գտեսարանն եւ զդպաս- նամարտիկսն	χυνήγιον μέγα πάνυ, καὶ κατέναντι τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης
եւ գիսաղլիկսն, եւ գեր- ընթացսն	Θέατρον· τὸ δὲ Ἱππικὸν ἔστησεν . . .
ոչ կատարմամբ։	ὅπερ οὐκ ἔφθασε πληρῶσαι.

IX.

Moïse de Kh. II, 88.	Malalas p. 320.
Ասեն եւ զայս, եթէ	Ὁ δὲ αὐτὸς Κωνσταντῖνος
գաղանի Հանի Հռովմայ	ἀφελόμενος ἀπὸ Ῥώμης
զասացեալն Պալադիան	κρύφα
քերածոյ, եւ եդ զնա ի	τὸ λεγόμενον Παλλάδιον
Փորսէին	ξόανον,[1] ἔθηκεν αὐτὸ εἰς
	τὸν ὑπ' αὐτοῦ κτισθέντα Φόρον
ներքոյ սեանն	ὑποκάτω τοῦ κίονος τῆς στήλης
զառ ի յիւրմէ կանգնեալ։	αὐτοῦ,
	ὅς τινες λέγουσι τῶν Βυζαντίων ὅτι ἐκεῖ κεῖται

Les passages cités sous VI, VII, VIII, IX appartiennent au même chapître de Moïse de Khoren et constituent presque toute la seconde partie de II, 88.[2] Je les ai reproduits dans l'ordre où les présente le texte arménien, et si j'ai dû les séparer, c'est qu'ils correspondent à des endroits différents du texte de Malalas. Il n'y a pas lieu d'insister sur la ressemblance, je pourrais dire l'identité, des citations. Nous nous bornons à attirer l'attention du lecteur sur ce fait que presque tous les détails donnés dans ces fragments ne se trouvent que chez Malalas et chez Moïse de Khoren. La Chronique pascale transcrit presque mot pour mot le texte de Malalas.

X.

Moïse de Kh. III, 12.	Malalas, p. 325—326.
	Հեռին Արտեմեայ
գտեսարանն եւ զդպաս- նամարտիկսն	զրտարանն մեծ յոյժ, եւ առաջի մեհենին Աֆրոդիտեայ
եւ գիսաղլիկսն, եւ գեր- ընթացսն	գիսաղլիկսն. իսկ գերընթացսն կանգնէաց . . .
ոչ կատարմամբ։	զոր ոչ ժամանեաց կատարել։

Թ.

Մ. Խոր. Բ, 88.	Մաղաղաս, էջ 320:
Ասեն եւ զայս, եթէ	Իսկ Կոստանդիանոս
գաղանի Հանի Հռովմայ	գաղտ հանեալ ի Հռովմայ
զասացեալն Պալադիան	զասացեալն Պալլադիան
քերածոյ, եւ եդ զնա ի	քերածոյ,[1] դնէ զնա
Փորսէին	ի Փորսէն՝ զոր իւր իսկ
	շինեալ էր,
ներքոյ սեանն	ի ներքոյ սեան արձանին
զառ ի յիւրմէ կանգնեալ։	իւրոյ,
	զորմէ ասեն սմանք ի Թիւզանդացւոց եթէ կայ անդ։

Ա՛յս Զ, Է, Ը եւ Թ հատուածոց մէջ ի վկայութիւն բերուած կտորները Մ. Խորենացւոյ գրոց մէկ գլխուն կը վերաբերին, եւ Բ, 88 գլխուն գրեթէ ամբողջ երկրորդ մասն են։[2] Զատնէք յառաջ բերի այն կարգաւ, զոր կը ցուցնէ հայերէն բնագիրն, եւ միայն անոր համար այլեւայլ մասերու բաժնեցի, որովհետեւ Մաղաղասայ այլեւայլ տեղերուն կը համապատասխանեն։ Պէտք չկայ պնդելու այս կոչմանց նմանութեան՝ կրնամ ըսել՝ նոյնութեան վրայ։ Կը շարունակէ ընթերցողին մտադրութիւնը հրաւիրելով այն իրողութեան վրայ թէ այս հատակտորոց մէջ աւանդուած գրեթէ ամէն մանրամասնութիւնք այլուր ամենեւին չեն գտնուիր, բայց միայն Մաղաղասայ եւ Մ. Խորենացւոյ քով։ Զատկական ժամանակագրութիւնն գրեթէ բառ առ բառ օրինակած է Մաղաղասայ բնագիրը։

Ժ.

Մ. Խոր. Գ, 12.	Մաղաղաս, էջ 325—326:

Զեմ հոս ի մէջ բերեր այն բնագիրքն, որ Կոստանդեայ ինքնակալի մահուան վրայ կը խօսին, որոնք արդէն հրատարակուած են ի Հանդէս, 1893 Հոկտ. էջ 309։

---

[1] Ξόανον, statuette en bois, vient de ξέω, gratter, râcler, polir, comme քերածոյ est dérivé de քերել, qui a la même signification que ξέω.

[2] Il ne sera pas inutile de mettre les textes que nous venons de comparer en regard des rapprochements établis pour les mêmes passages, — mais non sans une pointe d'ironie —, par le savant P. Basile Sarkisian. Voyez Տեսութիւն Սեղբեսարոսի պատմութեան եւ Մ. Խորենացւոյ աղբերաց. Վենետիկ, 1893, p. Լ et ԼԱ.

[1] Ξόανον (արձան փայտեայ) կ'ածանցի ξέω (քերել, յղկել) բառէն, ինչպէս ինչպէս կ'ածանցի ինչպէս բառէն, որ ξέωին հետ նոյն նշանակութիւնն ունի։

[2] Անօգուտ չըլլար մեր այս համեմատած բնագիրքը՝ դէմ առ դէմ դնել այն համեմատութեանց հետ, զոր մեր նոյնոյն էջին նկատմամբ ըրած է — սակայն ոչ առանց հեգնութեան խայթի մը — գիտնականն Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Տեսութիւն Սեղբեսարոսի Պատմութեան եւ Մ. Խորենացւոյ աղբերաց։ Վենետիկ 1893, էջ Լ եւ ԼԱ։

digitised by A.R.A.R.@

XI.

Moïse de Kh. III, 21.	Malalas, p. 339 sv.
Սատիկ եւ յոյժ աշաւ- որ էր ի վերայ անիրաւուց Վաղենտիանոս. որով եւ զբազում իշխանս վասն յափշտակութեան սա- տակեաց,	Ὁ δὲ θειότατος βασι- λεὺς Βαλεντινιανὸς πολ- λοὺς συγκλητικοὺς καὶ ἄρχοντας ἐπαρχιῶν ἐφό- νευσεν, ὡς ἀδικοῦντας καὶ κλέπτοντας καὶ ἁρ- πάζοντας. Τὸν δὲ πραι- πόσιτον τοῦ παλατίου
եւ զՌոդանոս սին	αὐτοῦ ὀνόματι Ῥοδανόν, ἄνδρα δυνατώτατον καὶ εὔπορον καὶ διοικοῦντα τὸ παλάτιον
Ներքինապետ	ὡς πρῶτον ὄντα ἀρχι- ευνοῦχον καὶ ἐν μεγάλῃ τιμῇ ὄντα,
այրեաց կենդանւոյն.	ζῶντα ἔκαυσεν ...
քանզի երիցս հրամայ- եաց, եւ ոչ դարձոյց զյափշտակութիւն	ὁ γὰρ πραιπόσιτος αὐ- τοῦ Ῥοδανὸς ἥρπασεν
ընչից կնոջ միոյ այրւոյ։	οὐσίαν ἀπό τινος χήρας γυναικὸς κ. τ. λ.

Le texte grec continue en racontant les divers efforts faits par Valentinien pour amener Rhodanus à restituer les biens injustement ravis; ce que l'arménien exprime en termes fort sommaires (Երիցս հրամայեաց, եւ ոչ դարձոյց...). Malalas sert de source aux autres chroniqueurs byzantins (Chronique pascale, Cédrénus etc.) qui rapportent l'aventure du grand eunuque Rhodanus. Les historiens plus anciens ne la connaissent pas.

XII.

Moïse de Kh. III, 29.	Malalas, p. 341—342.
... Հիւանդացեալ Վա- ղենտիանու	... Βαλεντινιανὸς νόσῳ βληθεὶς μετὰ χρόνον ἐτελεύτα
ի բերդին որ կոչի Բեր- գիտիոն վճարի ի կեն- ցաղոյս,	ἐν καστελλίῳ Βιργιτι- νών[1] ...
եղբօրն փոխանորդելով զտէրութիւնն։	Καὶ ἐβασίλευσε ὁ θειότατος Βάλης ὁ ἀδελφὸς Βαλεντινιανοῦ ... Ὅτε γὰρ ἐτελεύτα Βαλεντι- νιανὸς ὁ αὐτοῦ ἀδελφός, οὐκ ἦν ἐν Κωνσταντι- νουπόλει ὁ Βάλης, ἀλ- λ' ἦν πέμψας αὐτὸν ὁ ἀ- δελφὸς αὐτοῦ
Յետ բարեբախտագոյն	ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ πολε- μῆσαι
Վաղեսի պատերազմաւ Գոթացոյն յաղթութեամբ	εἰς τὸ Σίρμιον πρὸς τοὺς Γότθους· οὗστινας νικήσας κατὰ κράτος
դարձի ...	ὑπέστρεψε ...

[1] ... ἐν φρουρίῳ ᾧ προσωνομία Βεργιτίων. Socrate, IV, c. 30.

ԺԱ·

Մ. Խոր. Գ, 21.	Մաղաղաս, էջ 339 եւն:
Սատիկ եւ յոյժ աշաւ- որ էր ի վերայ անիրաւուց Վաղենտիանոս. որով եւ զբազում իշխանս վասն յափշտակութեան սա- տակեաց։	Իսկ աստուածապանծ թագաւորն Վաղենտի- նիանոս բազում մինկոն- տիկոս եւ իշխանս գաւ- առաց սատակեաց, իրաւ- անիրաւեալս եւ գողա- ցեալս եւ յափշտակեալս. իսկ զվերակացու պաղա- տանն իւրոյ
եւ զՌոդանոս սին	Հռոդանոս անուն, զայր հզօր յոյժ եւ մեծատուն եւ մատակարար պաղա- տան՝
Ներքինապետ	քանզի առաջին ներքի- նապետ էր եւ ի մեծի պատուի, այրեաց կենդա- նւոյն...
այրեաց կենդանւոյն.	
քանզի երիցս հրամայ- եաց, եւ ոչ դարձոյց զյափշտակութիւն	քանզի վերակացու իւր Հռոդանոս յափշտակեաց
ընչից կնոջ միոյ այրւոյ։	ինչս ի կնոջէ միոյ այրւոյ։

Յունարէն բնագիրը կը շարունակուի՝ պատմելով Վաղենտինիանոս այլեւայլ ջանքերն որ Հռոդանոս անիրաւութեամբ յափշտակած ստացուածքներն ետ դարձնէ. զնոյն կը բացատրէ Հայն ալ շատ հակիրճ խօսքերով. "Երիցս հրամայեաց, եւ ոչ դարձոյց..." Մաղաղաս աղբիւր եղած է ուրիշ բիւզանդեան ժամանակագրաց (Զատկ. ժամանակագր., Կեդրենոս եւն.), որոնք ներքինապետին Հռոդանոսի արկածքը կը պատմեն։ Հնագոյն պատմիչք այսպիսի բան չեն գիտեր։

ԺԲ·

Մ. Խոր. Գ, 29.	Մաղաղաս, էջ 341—342:
... Հիւանդացեալ Վա- ղենտիանու	... Վաղենտինիանոս ան- կեալ յախտ՝ յետ ժա- մանակի վախճանի
ի բերդին որ կոչի Բեր- գիտիոն վճարի ի կեն- ցաղոյս,	ի բերդին Բիրգիտիոնն։[1]
եղբօրն փոխանորդելով զտէրութիւնն։	Եւ թագաւորեաց աստուածապանծն Վաղէս՝ եղբայր Վաղենտինիանու ... ։ Քանզի իբրեւ մեռաւ Վաղենտինիանոս եղբայր նորա, Վաղէս չէր ի Կոստանդնուպոլիս, այլ առաքեալ էր զնա եղբօր նորա՝
Յետ բարեբախտագոյն	մինչդեռ կենդանի էր,
Վաղեսի պատերազմաւ Գոթացոյն յաղթութեամբ	ի Սիրմիոն պատերազմել ընդդէմ Գոթացոյ, որոյ յաղթեալ զօրութեամբ
դարձի ...	դարձաւ ... ։

[1] Սոկրատ. Դ, 30. «Բամբոցին որ կոչի Բերգիտիոն»։

digitised by A.R.A.R.@

La comparaison des textes provoque immédiatement deux observations:

1º Moïse de Khoren et J. Malalas commettent tous les deux une grave erreur historique en faisant de Valens le successeur de Valentinien. Valens était déjà dans la douzième année de son règne lorsque son frère mourut (375). Ils avaient été en effet proclamés la même année (364), et s'étaient partagé l'empire de telle sorte que Valentinien gouvernait les provinces occidentales et Valens les provinces orientales. A partir de ce moment «l'empire est irrévocablement divisé, car l'unité ne sera rétablie par Théodose que durant quelques mois.»[1] Valens n'eut donc point à s'occuper de la succession de Valentinien, qui donna lieu à un partage de l'Occident entre ses deux fils Gratien et Valentinien II. Le chroniqueur grec et l'historien arménien sont donc en complet désaccord avec l'histoire réelle.[2]

2º En regardant de près les deux textes, arménien et grec, on voit facilement que le premier n'est qu'un abrégé du second. Après nous avoir dit que l'empire passa au frère de Valentinien, Moïse de Khoren nous parle immédiatement du retour (դարձ) de Valens; le grec seul nous fait bien comprendre ce détail en nous racontant que Valens n'était pas à Constantinople lorsqu'il fut proclamé empereur, que son frère l'avait envoyé faire la guerre aux Goths, mais qu'il revint (ὑπέστρεψε) après les avoir vaincus. Abstraction faite de la non historicité des faits rapportés par les deux auteurs, un pareil indice témoigne de la dépendane de l'arménien vis-à-vis du grec.

XIII.

Moïse de Kh. III, 33.	Malalas, p. 343.
. . . (Վաղէս)	. . . τοῦ οἰκήματος τοῦ ἀγροῦ
Հրակէզ եղեալ յԱգրիանուպոլիս	ἀδήλως ἀναφθέντος καὶ ἀναφθέντων τῶν σκαλῶν νυκτός,
սատակեցաւ։	ἀπώλετο (Βάλης) μετὰ τῶν κουβικουλαρίων καὶ σπαθαρίων αὐτοῦ.

Ce qui importe ici, ce n'est point la ressemblance des textes, mais la manière dont la mort de Valens est rapportée. On բնագիրքս համեմատելով՝ ինքնին երկու դիտողութիւնք կը ծագին։

1. թէ Մ. Խորենացի եւ թէ Յ. Մաղաղաս կը գործեն հոս ի միասին մեծ պատմական սխալ մը՝ Վալէս յաջորդ դնելով Վալենտինիանու։ Վալէս արդէն տասներեքու տարի կառավարած էր, երբ մեռաւ իւր եղբայրը (375։) Երկուքն ալ արդեամբը միեւնոյն տարին (364) ինքնակալ անուանուած էին եւ պետութիւնը մէջերնին բաժնեցին այնպէս՝ որ Վալենտինիանու արեւմտեան դառնաց հ՚ինչեր եւ Վալէս արեւելեան դառնաց։ Այս վայրկենէս սկսեալ "անդառնալի կերպով երկուքի բաժնուեցաւ պետութիւնը, վասն զի Թէոդոսի ձեռաք նորոգուած միութիւնը քանի մ՚ամիս միայն տեւեց։"[1] Ուստի Վալէս Վալենտինիանու յաջորդութիւն առած երբեք չէր կրնար բլլալ, այն որ առիթ եղաւ Արեւմտից պետութեան բաժնուելուն անոր երկու որդւոց մէջ՝ Գրատիանու եւ Վալենտինիանու Բ։ Ուստի յոյն ժամանակագիրն եւ հայ պատմագիրն իրական պատմութեան բոլորովին հակառակ են։[2]

2. Երկու բնագիրքն՝ հայն եւ յոյնն՝ ի մերձուստ քննելով՝ կը տեսնուի որ առաջինն երկրորդին համառօտութիւնն է միայն։ Մ. Խորենացի պատմելէն ետքը թէ սերութիւնն անցաւ Վալենտինիանու եղբօր, անմիջապէս կը յիշէ Վալէսի դարձը. միայն յոյնէն այս մանրամասնութիւնը լաւ կրնայ հասկցուիլ՝ անոր պատմելովն թէ Վալէս Կ.Պոլիս չէր, երբ ինքնակալ հռչակուեցաւ, եւ խաւրուած էր իր եղբօրմէ Գոթաց դէմ պատերազմելու, եւ դարձաւ (ὑπέστρεψε) անոնց յաղթելէն ետքը։ Վերացնելով երկու հեղինակաց պատմած դիպաց անպատմական բլլալը, այսպիսի նշան մը վկայ է հայոյն յունէն կախում ունենալուն։

ԺԳ.

Մ. Խոր. Գ. 33.	Մաղաղաս, էջ 343:
. . . (Վաղէս)	. . . Քանզի տուն գեղջն
Հրակէզ եղեալ յԱգրիանուպոլիս	գաղտ հրկէզ եղեւ եւ այրեցան գէզք խառոց գիշերային,
սատակեցաւ։	սատակեցաւ (Վաղէս) հանդերձ սենեկապանաւք եւ սուերապահաւք իւրովք։

Հոս կարեւորն ոչ այնչափ բնագրաց նմանութիւնն է՝ որչափ Վաղէսի մահը պատմելու եղանակը։ Գիտենք որ ինքնակալս Ադրիանուպոլսոյ դժբախտ

[1] Duruy, Hist. des Romains, t. VII. p. 397.

[2] Moïse de Khoren s'approprie si bien l'ordre de succession admis par Malalas, qu'il fait aller deux fois saint Nersès à Byzance, d'abord sous Valentinien (qui résidait du reste en Occident), puis sous Valens (III, c. 21 et 29). Fauste de Byzance ne connaît qu'un seul voyage de saint Nersès à Constantinople (IV, c. 5 et suivants).

[1] Տիւրէյ, Պատմ. Հռոմայ. հատ. Ը, էջ 397։

[2] Մ. Խորենացի այնպէս լաւ իւրացուցած է Մաղաղասայ տուած յաջորդութեան կարգն, որ զՍ. Ներսէս երկու անգամ Բիւզանդիոն գացած կը պատմէ, նախ Վալենտինիանու. (թեպէտ սա Արեւմուտք կը նստէր), եւ յետոյ Վաղէսի ժամանակ (Գ, 21 եւ 29։) Փաւստ. Բուզանդացի մի միակ ճամբորդութիւն մը գիտէ Ս. Ներսէսի ի Կ.Պոլիս. (Դ, գլ. 5 եւն։)

digitised by A.R.A.R.@

sait que cet empereur disparut pendant la funeste bataille d'Andrinople (9 août 378); blessé par une flèche, il avait été, dit-on, porté dans une chaumière à laquelle les Goths mirent le feu. Nos deux auteurs ne parlent pas de la bataille; le récit de Malalas, assez obscur du reste, l'exclut même complètement: Valens, nous dit-il, s'était transporté à Andrinople en vue d'une construction; la chaumière dans laquelle il se trouvait logé prit feu sans qu'on sache comment (ἀδήλως), et, l'escalier ayant été consumé par les flammes, l'empereur périt avec toute sa suite. Moïse, pour parler de la mort de Valens, ne semble pas avoir eu d'autre source que le chroniqueur grec; et ce qui tendrait encore à le prouver, c'est que les phrases qui suivent immédiatement dans le texte arménien sont, comme on va le voir, littéralement traduites de Malalas.

XIV.

Moïse de Kh. III, 33.	Malalas, p. 344, l. 19—20.
Սա քակեաց զմի հեռանս կուռցն	Τοὺς δὲ ναοὺς τῶν Ἑλλήνων πάντας κατέστρεψεν
մինչեւ յատակս՝	ἕως ἐδάφους ὁ αὐτὸς Θεοδόσιος βασιλεύς.
զփակեալսն ի սրբոյն Կոստանդիանոսէ,	[Κωνσταντῖνος . . . τὰ ἱερὰ μόνον ἔκλεισεν καὶ τοῦς ναοὺς . . .][1]
	Malalas, p. 345, l. 12—19.
	. . . τοὺς τρεῖς ναοὺς τοὺς ὄντας ἐν Κονσταντινουπόλει . . . καταλύσας . . .
զանուանեալսն Արեգական եւ Արտեմեայ	τόν τοῦ Ἡλίου ναόν... τὸν τῆς Ἀρτέμιδις ναόν...
եւ Ափրոդիտեայ	τὸν τῆς Ἀφροδίτης ναόν . . .
ի Բիւզանդիան.	
	Malalas, p. 344, l. 20—23.
աւերեաց նոյնպէս զտաճարն	ὁμοίως δὲ καὶ τὸ ἱερὸν
Դամասկի, եւ արար եկեղեցի.	Δαμασκοῦ ἐποίησεν ἐκκλησίαν χριστιανῶν·
նոյնպէս եւ զտաճարն Իլուզ[2] քաղաքի	κατέλυσε δὲ καὶ τὸ ἱερὸν Ἡλιουπόλεως

[1] Les mots entre crochets [ ] comblent une lacune dans le texte actuel de Malalas; ils sont empruntés à la Chronique pascale (p. 303 D), dont l'auteur avait sous les yeux un texte non encore abrégé; cf. du reste Malalas, p. 324, l. 1—4. Dans l'arménien le cod. Lambr. ajoute après զփակեալսն le mot միայն, qui manque dans l'éd. de Venise, mais appartient certainement au texte primitif (τὰ ἱερὰ μόνον ἔκλεισεν). Nouvelle preuve, après celles déjà fournies à M. Norayr par l'étude des sources (Քննասէր, II, p. 39, 40, etc.), que le cod. Lambr., malgré ses interpolations, peut cependant contenir de très-bonnes leçons.

[2] Var. Իլիոս (Venise, 1865).

պատերազմին (9 Օգոստ. 378) մէջ կորսուեցաւ. կ'ասուի թէ նեռէ մի խոցուած՝ տարուեցաւ խղիկ մ'սրուն կրակ տուին գոմէջ։ Սակայն այս երկու հեղինակք պատերազմի չեն յիշեր. մանաւանդ թէ Մաղաղասի պատմածը՝ որ արդէն մեզի է՝ բոլորովին կ'արտաքսէ պատերազմը։ Վաղէս, կ'ըսէ, փոխադրուեցաւ Յադրիանուպոլիս շինուելիք եան մի պատճառաւ։ Այն խղիկն՝ ուր ինքնաւոած էր, կրակ առաւ՝ առանց գիտցուելու (ἀδήλως) թէ ինչպէս. եւ որովհետեւ կրակը սանդուղին պրծած լաւած էր, հրկէզ եղաւ ինքնական իրենեռուն հետ։ Որովհետեւ երբ Վաղէսի մահուան վրայ կը խօսի՝ ուրիշ աղբիւր մ'առջեւն ունեցած չ'երեւար, բայց եթէ յոյն ժամանակագիրս. եւ այս կրնայ ցուցուիլ անով որ հայերէնին մէջ ասոր անմիջապէս յաջորդող նախադասութիւնք բառ առ բառ թարգմանութիւն են Մաղաղասէն, ինչպէս այժմ պիտի տեսնուի.

ԺԳ.

Մ. Խոր. Գ, 33.	Մաղաղաս, էջ 344, 19-20:
Սա քակեաց զմի հեռանս կուռցն	Զամենայն տաճարս Հեթանոսաց քակեաց
մինչեւ յատակս՝	մինչեւ յատակս՝ Թեոդոսիոս
զփակեալսն ի սրբոյն Կոստանդիանոսէ,	[Կոստանդիանոս . . . փակեաց միայն զմի հեռանս եւ զտաճարս . . . .][1]
	Մաղաղաս, էջ 344, 19-20:
	. . . Իսկ զերեսին տաճարսն՝ որ Կոստանդնուպոլիս էին, . . . քակեաց . . .
զանուանեալսն Արեգական եւ Արտեմեայ	զտաճարն Արեգական . . . զտաճարն Արտեմեայ . . .
եւ Ափրոդիտեայ	զտաճարն Ափրոդիտեայ
ի Բիւզանդիան.	
	Մաղաղաս, էջ 344, 20-23:
աւերեաց նոյնպէս զտաճարն	նոյնպէս եւ զմի հեռանն
Դամասկի, եւ արար եկեղեցի.	Դամասկի արար եկեղեցի քրիստոնէից.
նոյնպէս եւ զտաճարն Իլուզ[2] քաղաքի	քակեաց եւ զմի հեռանն Հելիոպոլսի

[1] Փակագծի [ ] մէջ առնուած բառերը թերի են Մաղաղասայ այժմու բնագրին մէջ. փոխ առնուած են անոնք Զոսիմ. ժամանակագրութիւնէն (էջ 303 Դ), որուն հեղինակին այնպիսի բնագիր մ'առջեւն ունէր որ դեռ չէր համառօտուած. հմմտ. դարձեալ Մաղաղաս, էջ 324, տող. 1—4։ Հայերէն Լամբր. ձեռագիրն կ'ուելցընէ պէսիպաշն բառէն եւրջ փոյն բառը, որ Վենետկոյ տպագրութեան մէջ կը պակսի, բայց առուգիւ նախնական բնագրին կը վերաբերի (τὰ ἱερὰ μόνον ἔκλεισεν.) Այս ալ նոր ապացոյց մըն է՝ թէ ինչպէս Մաղաղասի բնագրին մէջ ինքնութեան մէջ (Քննասէր, Բ. էջ 39, 40 եւն) յատակ մերած է, հաստատելու որ Լամբր. ձեռագիրն իւր ընդմիջարկութեամբներն ալ հանդերձ, կրնայ շատ լաւ ընտրացուածներ պահած ըլլալ։

[2] Ասել ընթերց. Իլիոս (տպ. Վենետ. 1865)։

digitised by A.R.A.R.@

զԼիբանոսի	[τὸ τοῦ Βαλανίου,][1]
զմեծ եւ զՀռչակաւոր	τὸ μέγα καὶ περιβόητον
զերիքքարեանն։	τὸ λεγόμενον Τρίλιθον.[2]

XV.

Moïse de Kh. III, 39.	Malalas, p. 347.
Թագր Պապայ լուեալ եթէ	
մեծն Թէոդոս	Ὁ δὲ αὐτὸς Θεοδύσιος βασιλεὺς
եկ ի Բիւզանդիայ	ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἐξελθὼν
ի Հռովմ կոյս,	ἐπὶ Ῥώμην
եւ մտեալ ի Թեսաղոնիկ	εἰσῆλθεν ἐν Θεσσαλονίκῃ πόλει·
հանդերձ սպայիւն,	καὶ τοῦ ὄντος μετ᾽ αὐτοῦ στρατιωτικοῦ πλήθους
եւ յաղագս իշխանին	διὰ μιτᾶτα ταράξαντος τὴν πόλιν,
եղեւ խռովութիւն ընդ նա եւ ընդ քաղաքացիսն,	ἐστασίασαν καὶ ὕβρισαν τὸν βασιλέα οἱ Θεσσαλονικεῖς. Καὶ θεωρήσας ἱππικὸν
եւ մարտ խռովութեան,	ἐν τῇ αὐτῇ πόλει γέμοντος
եւ յաղթեալ ինքնակալն՝	τοῦ Ἱππικοῦ ἐκέλευσε τοξευθῆναι·
սատակեաց ի քաղաքացեացն	καὶ ἀπώλετο πλῆθος
արս հնգետասան հազար։	χιλιάδων δεκαπέντε.

[1] Rétabli dans le texte d'après la Chron. pasc. (p. 303 D), où il correspond au զԼիբանոսի de Moïse de Khoren. Laquelle des deux leçons mérite la préférence? C'est là une question fort difficile à élucider, et qui demanderait une étude spéciale. Le «célèbre Trilithon» dont il s'agit dans notre passage, est sans aucun doute le temple du Soleil à Héliopolis, aujourd'hui Baalbek, (Renan, Mission de Phénicie, p. 314 sv.). Malalas nous raconte ailleurs comment cette «merveille du monde» (*Θέαμα*, p. 280) fut construite par Antonin le Pieux et consacrée à Jupiter, et il veut certainement parler du grand temple de Baalbek, et non du petit, dit temple de Jupiter. Il n'y a pas d'apparence que le temple du Soleil ait pu être consacré au Liban, car nous ne trouvons d'autre trace du dieu Liban, ou plutôt d'un Baal du Liban (בעל לבנן), qu'une inscription sur les débris d'un vase de bronze qui date peut-être du IXe siècle avant notre ère (Corpus inscriptionum semiticarum. Pars I, Tom. I, p. 22 sv.). Il est possible que la leçon *զԼիբանոսի* repose sur la fausse interprétation d'une phrase comme celle que nous lisons dans Malalas, p. 280: *ἔκτισεν ἐν Ἡλιουπόλει τῆς Φοινίκης τοῦ Λιβάνου ναὸν τῷ Διὶ μέγαν*. Quant au *Βαλανιος* de la Chronique pascale, nous ignorons la provenance de ce mot, qui ne se rencontre pas ailleurs et soulève bien des difficultés. Voir les explications de Renan (Mission de Phénicie, p. 320), de Baudissin (Jahveh et Moloch, p. 35), etc.

[2] Pour rendre plus facile au lecteur la comparaison des textes, nous avons dû intervertir l'ordre des deux dernières phrases. Chez Malalas, elles se succèdent ainsi: *Κατέλυσε — Τρίλιθον*, puis *ὁμοίως — χριστιανῶν*.

զԼիբանոսի	[զԳաղանիոսի][1]
զմեծ եւ հռչակաւոր	զմեծն եւ զՀռչակաւոր
զերիքքարեանն։	զասացեալն երիքքարեան։[2]

ԺԵ.

Մ. Խոր. Գ. 39.	Մաղաղաս, էջ 347:
Թագր Պապայ լուեալ եթէ	
մեծն Թէոդոս	Թագաւորն Թէոդոսիոս
եկ ի Բիւզանդիայ	ելեալ ի Կոստանդնուպոլսոյ
ի Հռովմ կոյս,	ի Հռովմ կոյսն՝
եւ մտեալ ի Թեսաղոնիկ	չոգաւ ի Թեսաղոնիկէ քաղաք.
հանդերձ սպայիւն,	եւ քանզի որ ընդ նմայն էր զօրուն բազմութիւն
եւ յաղագս իշխանին	յաղագս իշխանին խռովեցոյց զքաղաքն,
եղեւ խռովութիւն ընդ նա եւ ընդ քաղաքացիսն,	ապստամբեցին եւ թշնամանեցին զթագաւորն Թեսաղոնիկեցիքն։ Եւ տեսեալ հեծելազօր՝
եւ մարտ խռովութեան,	լցեալ ի քաղաքին
եւ յաղթեալ ինքնակալն՝	հեծելազնդին հրամայեալ սպանանել.
սատակեաց ի քաղաքացեացն	եւ կորեաւ բազմութիւն
արս հնգետասան հազար։	հնգետասան հազարաց։

[1] Բնագիրս կը լրացընենք ըստ Զատկ. ժամանակ. (էջ 303 Դ). որ Մ. Խորենացւոյ զԼիբանոս բառին կը համապատասխանէ։ Երկու ընթերցուածներէն որը նախամեծար ընտրելու է դժուարայոյծ խնդիր մըն է, որուն մանրաւոր քննութիւն մը կ՚արժէ նուիրել։ Յիշեալ հատուածին մէջ յիշուած «Կուլիսեոսն Երիտասարդաց» անուշը Արեգական տաճարն է ի Հելիոպոլիս, այժմու Պաալպէք. (տես Ռենան, Բուդեւսոսթիւն ի Փիւնիկէ, էջ 314 եւն.) Մաղաղաս այլուր կը պատմէ թէ այս «աշխարհի հրաշալիքն» (Θέαμα, էջ 280) ինչպէս շինուեցաւ. Անտոնինոս Բարեպաշտէն եւ Արամազդայ նուիրուեցաւ. եւ սատարեալ այսպէս խօսքն է Պաալպէքի մեծ եւ ոչ թէ փոքր մեհենին վրայ. որ Արամազդայ մեհեան կը կոչուի։ Հաւանական չէ որ Արեգական տաճարն Լիբանու նուիրուած ըլլայ. վասն զի Լիբան դից կամ մանաւանդ Լիբանանու բահագուն בעל לבנן հեղարն այլուրէ չենք գտներ, բայց միայն պղնձեայ անօթայ մը բեկորքին վրայ եղած արձանագրութեան մէջ, որ մեր թուականէն թերեւս Թ դար հին է (տես Corpus Inscriptionum semiticarum. Pars I, Tom. I. p. 22 եւն.) կարելի է որ զԼիբանոսի ընթերցուածն հիմնուած ըլլայ սխալ թարգմանութեան մը վրայ այն խօսքին՝ զոր Մաղաղասպ քով կ՚ընթեռնուենք (էջ 280) «Շինեաց ի Հելիոպոլիս Փիւնիկեցւոց Լիբանոս (*ἐν Ἡλιουπόλει τῆς Φοινίκης τοῦ Λιβάνου*) զմեծ տաճարն Դիայ։» Իսկ Զատկ. ժամանակագրագիրն՝ Բալանիոս (*Βαλάνιος*) բանալու նկատմամբ՝ անդայտ է մեզ այս բառին ծագումն, որ այլուր չի գտնուիր եւ շատ դժուարութիւններ կը պատճառէ։ Հմմտ. Ռենանի մեկնութիւնը (Բուդեւ. ի Փիւնիկէ, էջ 320), եւ. Պաուիսէն, (Baudissin, Jahveh et Moloch, էջ 35) եւն։

[2] Ընթերցողին աւելի դիւրընթերցելու համար բնագրաց համեմատութիւնը, տարաւորեցանք վերջին նախադասութեանց կարգը տեղափոխել։ Մաղաղասպ բնագրին մէջ կարգն է այսպէս. նախ *κατέλυσε — τρίλιθον*, եւ յետոյ *ὁμοίως — χριστιανῶν*.

digitised by A.R.A.R.@

Encore une fois nous trouvons Moïse de Khoren et Malalas d'accord entre eux, mais en complète opposition avec ce qui semble historiquement établi. D'abord il est certain que Théodose n'était pas à Thessalonique lorsqu'eurent lieu les évènements ici racontés. L'empereur apprit à Milan la sédition qui avait coûté la vie au commandant de la garnison de Thessalonique, et ce fut de Milan, — les lettres de S. Ambroise sont là pour nous l'attester —, qu'il envoya froidement l'ordre de massacrer la population de la ville. Quant aux causes de la sédition, Malalas et les chroniqueurs qui dépendent plus ou moins directement de lui, comme Théophanes (VIIIe s.) et Cédrénus (XIe s.), sont les seuls qui mettent en avant une rixe au sujet du logement (*μιτᾶτα*) des troupes. Il en est de même pour le nombre des victimes. Malalas est le premier qui en porte le chiffre à 15.000, et il est suivi par Zonaras. (XIIe s.) Théodoret, plus ancien et plus digne de foi, ne parle que de 7000 morts. Cédrénus donne les deux chiffres, mais semble préférer le plus faible: «7000, quelques uns disent 15.000.»

XVI.

Moïse de Kh. III, 41.	Malalas, p. 348.
Իսկ մեծն Թէոդոս	*Ὁ δὲ αὐτὸς Θεοδόσιος βασιλεὺς ποιήσας πρόχενσον*
ելեալ ի պատերազմ, ի Միդուլանն հիւանդացեալ մեռաւ . . .	*ἀπιὼν ἐπὶ πόλεμον, ἐν Μιζουλάνῳ ἠῤῥώστησε καὶ τελευτᾷ κ. τ. λ.*

Dans ce dernier passage, la seule chose qui importe et dont nous puissions tirer quelque conséquence, c'est le nom de la ville où mourut Théodose. Pourquoi, au lieu de désigner Milan par la forme régulière Մեդիոլանն que lui offrait la Chronique d'Eusèbe,[1] Moïse de Khoren a-t-il choisi une orthographe qui rappelle tellement le *Μιζουλάνον* de Malalas?[2] Si nos lecteurs ont interprété comme nous les comparaisons qui précèdent, ils n'hésiteront pas à corriger, d'après le grec, *Միդուլանն* en *Միլանն*. Et ils auront d'autant plus raison de le faire, que *Միդուլանն* est déjà une correction des

[1] Ed. Aucher, in fol., II, p. 168.

[2] Cette forme, due vraisemblablement à une prononciation syriaque, se retrouve encore deux fois chez Malalas (p. 297, l. 22, et p. 298, l. 1), qui fait assassiner Valérien à Milan (confondant avec Gallien), et ignore sa captivité chez les Perses! Se rappeler que Moïse de Khoren n'a pas davantage entendu parler de cette captivité, et se borne à nous dire que Valérien ne vécut pas longtemps (Նա եւ ոչ յերկարէ կենանն. II. 76).

Հոս ալ կը գտնենք դարձեալ զՄադաղաս եւ զՄ· Խորենացի միսրան իրարու, բայց բոլորովին հակառակ պատմաբանօրէն ուղիղ հաստատուածին։ Նախ ապրդ է որ Թէոդոս ի Թեսաղոնիկէ չէր, երբ հոս պատմուած դէպքերը պատահեցան։ Ինքնակալն ի Միլան լսեց ապստամբութեան լուրն, որուն զոհ գացած էր Թեսաղոնիկէի պահակազօրուն հրամանատարն, եւ Միլանէն էր — ինչպէս կը վկայեն Ս· Ամբրոսիոսի թղթերը, — որ պաղարիւնութեամբ հրաման խաւրեց քաղաքին ժողովուրդը կոտորելու։ Իսկ խռովութեան պատճառը կը դնեն՝ միայն Մադաղաս եւ աւելի կամ նուազ իրմէ ուղղակի կախումն ունեցող ժամանակագիրք՝ ինչպէս Թէոփանէս (Ը դար) եւ Կեդրենոս (ԺԱ դար), զոյն՝ թէ կուիւ մը ծագեցաւ զօրաց օթեւանելու (μετᾶτα) պատճառաւ։ Նոյնն ըսելու ենք ապանուելոց թուոյն նկատմամբ։ Նախ Մադաղաս է որ 15.000 թիւը կը յիշէ, որուն կը հետեւի Զոնարաս (ԺԲ դար.)։ Թէոդորետոս՝ որ աւելի հին եւ արժանահաւատ է՝ միայն 7000 մեռեալ կը յիշէ։ Կեդրենոս երկու թուերս ալ յառաջ կը բերէ, բայց կ'երեւայ թէ նուազագոյնը կը նախընտրէ, «7000, սմանք ասեն 15.000։»

ԺԶ.

Մ. Խոր. Գ. 41	*Մադաղաս, էջ 346:*
Իսկ մեծ Թէոդոս	*Իսկ թագաւորն Թէոդոս հմար արարեալ զօրուն*
ելեալ ի պատերազմ, ի Միդուլանն հիւանդացեալ մեռաւ . . .	*ելեալ ի պատերազմ ի Միզուլանն հիւանդացաւ եւ մեռաւ եւն։*

Ա.յս վերջին հատուածիս մէջ կարեւոր կէտն, որմէ կրնանք եզրակացութիւն մը հանել, այն քաղաքին անունն է, ուր մեռաւ Թէոդոս։ Ի՞նչ է պատճառն որ Միլան անունը փոխանակ սովորական Մեդիոլանի ձեւին՝ զոր Եւսեբեայ Քրոնիկոնը կ'ընծայէր Մ· Խորենացւոյ, վերջինս ընտրած է անուանս այնպիսի ուղղագրութիւն մ'որ այնչափ նման է Մադաղասայ Μιζουλάνον անուան։[1] Եթէ մեր ընթերցողքն ալ նախընթաց համեմատութիւնքն այնպէս մեկնած են՝ ինչպէս մենք, պիտի չյապաղին ուղղել բուռ յունին՝ զՄիդուլանն ի Միլանն։ Եւ այս այսպէս ընելու այնչափ աւելի պատճառ կայ, որ Միդուլանն արդէն հրատարակչաց բրած մէկ սրբագրութիւն է, եւ

[1] Հրատ. Աւգերեան, թ. էջ 168։

[2] Այս ձեւն որ ասորական արտաբերութեան մը արդիւնք է, երկու անգամ ալ կը գտնուի Մադաղասայ քով, (էջ 297, տող 22, եւ էջ 298, տող. 1) ուր կը պատմուի թէ Վալերիանոս ի Միլան սպանուեցաւ (շփոթելով Գալիանոս հետ), եւ չի գիտեր որ Վալերիանոս գերի բռնուեցաւ Պարսիկներէն։ Պէտք է յիշել որ Մ· Խորենացի ուրիշ բան մ'ըսած չէ անոր վերայ, բայց միայն թէ երկարակեաց։ («Նա եւ ոչ յերկարէ կենանն. Բ. 76։)

éditeurs et ne se trouve dans aucun manuscrit. Voici en effet ce que nous lisons dans une note de l'édition de Venise (1865): "Ա.Դ.Ն.Ա.Ն. օրինակ ի Միզուդանոն կամ Միզուդանոն կամ Միզուդանոն կամ Միզուդանոն կամ Միզուդանոն կամ Միզուդանոն.„ Cette dernière leçon provient certainement d'une faute de lecture: Միզուդանոն, qu'il fallait lire Միզուդանոն ou Միզուդանոն, mais non pas Միզուդանոն. On voudra bien reconnaître maintenant que notre correction n'est pas trop hardie.

Cependant, nous ne croyons pas que Միզուդանոն soit la leçon originale du texte arménien. Remarquez que, dans les cinq variantes présentées par l'édition de Venise, les deux dernières syllabes sont toujours -դանոն. Il faut tenir compte de cette unanimité; ce qui sera facile en supposant que le traducteur arménien a lu *MIZOYΔANON* au lieu de *MIZOYΛANON* et a transcrit Միզուդանոն. La ressemblance du *Δ* et du *Λ* a souvent amené de pareilles erreurs, et celle-ci met hors de doute la provenance du texte arménien.

La conclusion qui ressort de l'ensemble de ces rapprochements, nous paraît se dégager avec assez de clarté pour qu'il soit superflu d'ajouter une démonstration quelconque. On peut affirmer, sans crainte de se tromper, que le texte arménien dérive directement du texte grec affronté. Par conséquent Moïse de Khoren a connu et utilisé la Chronique de Malalas.

Une objection, une seule, pourrait, si elle était fondée, venir infirmer un pareil résultat. Il est donc utile d'y répondre, même avant qu'elle soit formulée. Moïse de Khoren, diront certainement nos contradicteurs, n'a pas eu sous les yeux le livre de Malalas; il n'a fait que mettre à profit les mêmes documents que le chroniqueur grec. En d'autres termes, Moïse et Malalas ont puisé à une source commune. L'objection serait de poids, si seulement le moindre indice nous révélait l'existence d'une telle source; sinon, nous nous trouvons en face d'une hypothèse sans fondement. Or cet indice, nous l'avons cherché avec le plus grand soin, en soumettant à une étude minutieuse chacun des passages allégués. Notre recherche a été vaine. Pour aucune des citations caractéristiques nous n'avons pu remonter au delà de Malalas. Et notez qu'il ne s'agirait pas d'un simple fragment, d'une source peu considérable. Le document dont il nous faudrait prouver l'existence, devait, à en juger par les extraits que nous possédons, s'étendre au moins de la mort de l'empereur

ձեռագրի մը մէջ չի գտնուիր։ Արդեամբք ալ Վենետկոյ (1860ին) հրատարակութեան մէջ կը կարդանք։ "Ա.Մ.Ն.Ա.Ն. օրինակ. ի Մի-զ-ս-դ-ա-ն-ո-ն կամ Մի-զ-ս-դ-ա-ն-ո-ն կամ Մի-զ-ս-դ-ա-ն-ո-ն կամ Մի-զ-ս-դ-ա-ն-ո-ն կամ Մի-զ-ս-դ-ա-ն-ո-ն։„ Վերջին ընթերցուածս անշուշտ սխալ ընթերցման արդիւնք է՝ "Մի-զ-ս-դ-ա-ն-ո-ն„ ձեւէ, որ կրնար կարդացուիլ "Միզուդանոն„ կամ "Միզուդանոն„ բայց ոչ՝ "Միզուդանոն։„ Այժմ անշուշտ կ'ընդունուի որ մեր ըրած սրբագրութիւնը շատ յանդուգն չէ։

Սակայն չենք կարծեր որ Հայերէն բնագրին նախնական ընթերցուածն Միզուդանոն ըլլայ։ Միտ դրուի որ Վենետկոյ տպագրութեան յիշած հինգ տարբեր ընթերցուածոց մէջն ալ վերջին երկուքը վանկերը միշտ -դանոն են։ Պէտք է ի նկատ առնուլ այս միակերպութիւնն, որ դիւրին ալ է՝ ենթադրելով որ Հայ թարգմանիչը կարդացած ըլլայ *MIZOYΔANON* փոխանակ *MIZOYΛANON*, եւ տառադարձած՝ Միզուդանոն։ Շատ անգամ առիթ տուած է այսպիսի սխալներու Δ եւ Λ տառերու նմանութիւնը. եւ այս կէտս Հայ բնագրին ուսկից ծագած ըլլալն այլ եւս տարակուսի տակ չի թողուր։

Այս ամէն համեմատութիւններէն ելած եզրակացութիւնն մեզի կ'երեւայ թէ բաւական պայծառ կերպով ի յայտ կու գայ, այնպէս որ աւելորդ է յաւելուլ որեւէ ապացուցութիւն մը։ Առանց երկիւղի սխալելու՝ կրնանք հաստատել որ Հայերէն բնագիրը յառաջ եկած է անոր դէմ առ դէմ դրուած յունարէն բնագրէն։ Ուստի եւ Մ. Խորենացի ճանչցած եւ գործածած է Մաղաղասայ ժամանակագրութիւնը։

Մի միակ առարկութիւն մը՝ եթէ հիմնաւոր ըլլար՝ կրնար այսպիսի հետեւութիւն մը ակամայ ցրնել։ Ուստի լաւ է որ կանխաւ իսկ պատասխանենք անոր՝ մինչդեռ չէ իսկ յարուցուած։ Մեր ընդդիմախօսք պիտի ըսեն անշուշտ որ Մ. Խորենացի չէ տեսած Մաղաղասայ գիրքը, բայց գործածած է միեւնոյն յիշատակարանն՝ զոր գործածեր է յոյն ժամանակագիրը։ Ուրիշ բառերով՝ Մովսէս եւ Մաղաղաս հասարակաց ոչէր-ուրեմ մը քաշած են։ Այս առարկութիւնն արժէք մը կ'ունենար, եթէ ամենափոքր նշան մ'ալ գտնուէր որ այսպիսի աղբիւրի մը գոյութիւնը յայտնէր. ապա թէ ոչ ենթադրութիւն մըն է առանց հիման։ Արդ ամենամեծ խնամքով փնտռեցինք մենք այսպիսի նշան մը, մանրամասն ուսումնասիրելով ի մէջ բերած կտորներուն ամէն մէկը։ Մեր հետազօտութիւնն ի դերեւ ելաւ։ Ամենէն նշանաւոր կոչմանց մէջ աւելի հնագոյն ժամանակ ելլել չկրցանք քան մինչեւ ի Մաղաղաս։ Եւ միա գնելու է որ հոս խօսքը հասակաւորի մը վրայ չէ, եւ ոչ աննշանակ աղբիւրի մը։ Այն յիշատակարանը, որուն գոյութիւնն ապացուցանել պէտք էր, դատելով մեր ունեցած ծայրաքաղ համեմատութիւններէն՝ հարկ էր որ գոնէ Ցակիտոսի ինքնակալին մահուանէն (276. թիւ Բ.) մինչեւ Թէոդոս Մեծին

digitised by A.R.A.R.@

Tacite (276; N°. II) à la mort de Théodose le Grand (395; N°. XVI). Le fait qu'il n'en subsiste aucune trace, directe ou indirecte, suffirait à lui seul pour nous faire écarter l'hypothèse d'une source commune.

En revanche les passages grecs cités se ressemblent par bien des points: tendance anecdotique, langue incorrecte et barbare, emploi de mots latins, etc.; autant de traits qui s'appliquent à l'œuvre entière de Malalas et servent à la caractériser. La traduction arménienne reproduit souvent les particularités du style syro-grec de la Chronique.

Une erreur d'ordre plus général, commise par Moïse de Khoren, montre peut-être mieux encore qu'il dépend de la Chronique de Malalas, et non d'un écrit antérieur. Nous avons vu sous le N°. XII qu'il donne Valens pour successeur à Valentinien, et qu'il est en cela d'accord avec le chroniqueur grec. Or les bévues de ce genre sont un des caractères distinctifs du livre de Malalas, qui, seul entre tous les historiens de l'empire romain, n'admet guère que deux empereurs aient pu régner en même temps. C'est ainsi qu'à Théodose il fait succéder Honorius, et, après la mort d'Honorius, Arcadius.[1] Il range également dans l'ordre suivant les prédécesseurs de Constantin: «Dioclétien, après son abdication, a pour successeur Maximien Hercule, qui abdique à son tour et laisse le trône à Maxence (c. à d. Galérius); puis viennent successivement Constance Chlore, après la mort de Constance Chlore, Licinius, et après la mort de Licinius, Constantin le Grand.»[2]

Nous croyons avoir, par ces considérations que nous pourrions, s'il était nécessaire, développer davantage, écarté tout recours à la supposition d'une source commune. Nous revenons donc, avec plus de sûreté, à l'affirmation déjà énoncée: Moïse de Khoren a fait de nombreux emprunts à la Chronique de Jean Malalas, qui date au plus tôt du dernier tiers du VIe siècle.[3] Si nous ne connaissions pas d'autres sources de l'Histoire d'Arménie, nous pourrions conclure que ce livre n'a pu être écrit avant la fin du VIe siècle ou le commencement du VIIe siècle. Mais la date de la version arménienne de Socrate nous a

[1] Malalas, p. 349 sv.
[2] Malalas, p 311 sv.
[3] La découverte possible, sinon probable, d'une traduction arménienne de Malalas, nous fournirait certainement une date plus basse.

մահը (395, թիւ ԺԶ.) հաստատէր։ Արդ քանի որ ամենեւին հետք մ'ալ մնացած չէ ուղղակի կամ անուղղակի, այս միայն բաւական էր ինքնին՝ ջնջելու այն ենթադրութիւնը թէ հասարակաց աղբիւր մ'ունեցած ըլլան։

Ընդ հակառակին ի մէջ բերուած յոյն կտորներն շատ կէտերով իրարու կը նմանին. ամենն ալ միջագէպներ պատմելու ձգտում մ'ունին, սխալաւոր եւ բարբարոսական լեզու մը՝ լի լատին եւն բառերով. այնպիսի հանգամանքներ՝ որ բոլորովին կը համաձայնին Մաղաղասայ գործքին, եւ որուն առանձնայատուկ գրոշմ մը կու տան։ Հայ թարգմանութիւնը Մաղաղասայ ժամանակագրութեան ասորի-յունական ոճին յատկութիւնքը յանախ ընդգրկած է։

Մ· Խորենացւոյ գործած մէկ՝ աւելի ընդհանուր կարգի՝ սխալը թերեւս յայտնագոյնս կը ցուցնէ թէ կախում ունի Մաղաղասայ ժամանակագրութենէն եւ ոչ թէ հնագոյն գրութենէ մը։ Ցեւանք ԺԲ հատուածին մէջ որ Վալենտինիանու յաջորդ կը դնէ զՎալէս, որուն մէջ համաձայն է յոյն ժամանակագրին հետ։ Արդ այս կարգի սխալները Մաղաղասայ գործքին ամենէն աւելի որոշիչ նկարագիրներէն են. ինք մի միայն է բովանդակ հռոմէական կայսրութեան պատմագրաց մէջ, որ չընդունիր թէ երկու ինքնակալք կրցած են միեւնոյն ժամանակ իշխել։ Ասպէս թէոդոսի յաջորդ կը դնէ զՈնորիոս, եւ Ոնորիոսի մահուանէ ետեւ՝ զԱրկադիոս։ Նմանապէս Կոստանդիանու նախորդներուն յաջորդութիւնն ալ հետեւեալ կերպով բմբռնած է. "Դիոկղետիանոսի՝ անոր հրաժարէն ետքը՝ կը պայազատ Մաքսիմիանոս Հերկուլէս, որ դարձեալ կը հրաժարի եւ գահը կը թողու Մաքսենտիոսի (այսինքն՝ Գալերիոսի.) ապա կու գան յաջորդաբար Կոստանդիոս Քլորոս, Կ. Քլորոսի մահուանէն ետքը՝ Լիկինիոս, եւ Լիկինիոսի մահուանէն ետքը՝ Կոստանդիանոս Մեծն։"[2]

Կարծենք թէ այս խարդաւանութեամբը՝ զորոնք կրնայինք աւելի եւս ընդարձակօրէն պարզել, եթէ պէտք ըլլար, ի դերեւ հանած ի՛ր լինք հասարակաց աղբիւր մը դնելու ենթադրութիւնը։ Ուստի աւելի եւս ապահովութեամբ կը դառնանք մեր յառաջագոյն հաստատածին թէ՝ Մովսէս Խորենացի քաղմնիս փոխառութիւններ ըրած է Ցովհ. Մաղաղասայ ժամանակագրութենէն, որ առ կանոնին Զ դարուն վերջին երբեքէ մասն է։[3] Եթէ Հայոց Պատմութեան ուրիշ աղբիւր չճանչնայինք, կրնայինք եզրակացրնել որ այն գիրքը Զ դարուն վերջին կամ Է դարուն սկիզբէն յառաջ չէր կրնար գրուած ըլլալ։ Սակայն Սոկրատայ հայ թարգմանութեան ասրեթիւն ադէն դար մ'աւելի յետս մղած է զմեզ. եւ ցայսօր բան մը գտնուած չէ՝ որ մեր յառաջագոյն

[1] Մաղաղաս, էջ 349 եւն։
[2] Մաղաղաս, էջ 311 եւն։
[3] Մաղաղասայ հայերէն թարգմանութեան մը կարելի, եթէ ոչ հաւանական՝ գիւտն անչուշտ այս ժամանակագիրն աւելի եւս յետս պիտի մղէ։

digitised by A.R.A.R.@

déjà fait descendre un siècle plus bas, et rien n'est survenu qui soit de nature à modifier les résultats précédemment obtenus. Nous ne voulons donc demander à la présente étude qu'une confirmation de ces résultats. L'impossibilité de placer la composition de l'Histoire d'Arménie à la fin du V' ou au commencement du VI' siècle est désormais positivement établie; et si la date traditionnelle ne peut plus être défendue, nous ne voyons aucune raison vraiment scientifique qui nous empêche de l'abaisser jusqu'au VIII' siècle.

Paris, 31 décembre 1893.

A. Carrière.

հանած հետեւութիւնքն եղանակաւորենք։ Ուստի ներկայ ուսումնասիրութեամբս միայն այն հետեւութեանց հաստատութիւնը կ'ուզենք։ Այժմ դրականապէս հաստատուած է որ անկարելի է Հայոց Պատմութիւնը Ե դարու վերջերը կամ Զ դարու սկիզբը դնել. իսկ եթէ աւանդութեան ուսուցած ժամանակամիջոցն այլ եւս կարելի չէ պաշտպանել, չենք տեսներ ստուգիւ օրուէ գիտնական պատճառ մ'որ արգելու զմեզ զայն մինչեւ Ը դար յետս մղել։

Փարիզ, 31 Դեկտեմբեր 1893։

Ա. ԳԱՐԻԵՐ

ԱՇԽԱՐՀԱՇՈՒՆ

Ղայֆ։

Երբ օդը շատ արագ շարժման մէջ է, կամ մարմնոց ընդհարելով զանոնք կը ճաճացընէ եւ ինքն ալ կը ճաճայ, հնչիւն մը յառաջ կու գայ։ Արծոց օդանցքին մէջ կազմուող այսպիսի հնչիւն մը՝ ֆոյ կը կոչուի։ Խնդիր է թէ օդանցքին մէջ ի՞նչպէս կը կազմուի ձայնը։ — Ցեմենք համառօտիւ։ — Երբ շունչ կ'առնունք՝ օդը շնչափողերու ձեռօք թոքերուն կը հասնի եւ թոքերը կը լեցընէ։ Խոչափողը կրնաշիկէ չորս օղակներէ, (զ. օ. օղակաշիկ, վահանակաշիկ եւ կժակաշիկ՝ որ կրկին է) եւ երկու առաձգական ձայնակապերէ կը բաղկանայ, որոնց միջտեղն է ֆոյնամաստը։ Արտաշնչութեան ժամանակ օդը թոքերէն դուրս հոսելով՝ ձայնամտէն սեղմուելով կ'անցնի եւ ձայնակապերուն կ'ընդհարի եւ ասով օդն ոչ թէ միայն ձայնակապերը կը ճաճացընէ, այլ եւ ինքն իսկ կը ճաճայ։ Այս ճաճումը հնչիւն յառաջ կը բերէ, զոր ֆոյ կը կոչենք։ Եթէ կենդանի անասնոյ մը խոչափողէն վար՝ շնչափող այնպէս մը ծակենք որ օդը խոչափողին չհասած ելլել կարենայ, չի կրնար ձայն յառաջ գալ։ Իսկ եթէ միեւնոյն եղանակաւ խոչափողէն վեր՝ շնչափողը ծակենք, թէեւ ձայնը կը փոխուի եւ կը տկարանայ, բայց կ'ելլէ։ Ուրեմն ասկէ կը հետեւի որ ձայնակապերն իրենց ճաճալովը ձայնը կը կազմեն եւ կ'որոշեն։ Բայց որպէս զի դուրս ելլող օդը ձայնակապերը ճաճացընել կարենայ, պէտք է որ ասոնք իրարու մօտ ըլլան. ուրեմն ձայնամտաը նեղ պէտք է ըլլալ։ Եթէ շատ բացուի, կարգաւորեալ ձայն չ'ելլեր, եւ օդը շչելով կամ առանց հնչման դուրս կ'ելլէ։ Այսպէս ահաւասիկ ձայնն իւր ծագումը խոչափողին մէջ կ'առնու։ Բայց ձայնը կը կատարելագործուի կոկորդի, բերանի եւ ռնգաց խոռոչներուն մէջ, որ այս պատճառաւ ալ ձայնափող կը կոչուին։ Ձայնի զօրութիւնը կամ հնչիւնը թոքերու եւ խոչափողի մեծութենէն, շնչառութեան սաստկութենէն կախում ունի։ Ոբչափ թոքերն ու խոչափողը զօրաւոր, եւ բերանի ու ռնգաց խոռոչը լայն է, եւ խոչափողին վրայ քիչ շղթէ կը գտնուի, այնչափ զօրաւոր կ'ըլլայ ձայնը։ Ձայնի հնչականութիւնը խոչափողի հիւսուածքէն, ձայնակապերու որպիսութենէն, ձայնափողի մեծութենէն ու ձեւէն, ինչպէս նաեւ ատամանց շարքէն, ձայնափողի ձգտողականութենէն ու խոնաւութեան աստիճանէն կը կախուի։ Այս կէտերու պէսպիսութեան համեմատ՝ ձայնը խիստ կամ մեղմ, անոյշ կամ խայթող, յստակ կամ խղդուկ, անհնչական կամ հնչական կ'ըլլայ։ Ապա ուրեմն երգիչք ասոր շատ մտադիր ըլլալու եւ հոգ տանելու են. որովհետեւ այս յատկութիւնք բան մեծի մասին շարունակեալ կրթութեամբ կրնան ստացուիլ։ Ձայներու բարձրութիւնն ու ցածութիւնը գլխաւորաբար ձայնակապերու ձգտմանէ կախում ունի։ Ինչպէս որ ջութակի հաւասար ստուգիտաւ պրկեալ կարճ աղիք մը՝ երկայն աղիքէն աւելի բարձր ձայն կը հանէ, նմանապէս կարճ ձայնակապերն աւելի բարձր ձայն յառաջ կը բերեն։ Եւ որովհետեւ տղոց եւ կանանց ձայնակապերն

digitised by A.R.A.R.@